

Zihni
divanından
iki sayfa
(Süleymaniye Ktp.,
Esad Efendi,
nr. 2638,
vr. 12*, 86*)

mağdur duruma düştü. 1120 (1708-1709) yılına kadar saklanmak zorunda kaldı, daha sonra Edirne'ye gitti ve bir süre orada kaldı. Ardından İstanbul'a döndü ve Sadrazam Damad (Şehid) Ali Paşa'nın sadrazamlığı devrinde küçük rûznâmçe görevine tayin edildi. 1126'da (1714) Mukâbele-i Süvârî Kalemî'nin başına getirildi. Berberzâde'nin Mevlevîliğe muhabbetinin olduğu düşünülmektedir. Tezkirelerde iyi bir şair, latif, nazik ve zeki bir kişi olarak tanıtılır.

Çağdaşlarının iyi bir şair diye nitelendirilen, fakat divanından söz edilmeyen Berberzâde Mehmed Efendi şiirlerinde "Zihni" mahlasını kullanmıştır. Nâbî'nin etkisi altında yazdığı öğüt verici şiirlerinin toplandığı, mürettep olmayan divanının bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Esad Efendi, nr. 2638). Baş tarafında nazma dair 10 varaklık mensur dîbâçesi bulunan eserde beşi Farsça, ikisi Arapça olmak üzere 317 gazel ile on beyitlik terkibibend, bir tarih mazamesi ve bir hâtıme yer almaktadır. Ramazan ayını, alışveriş usullerini ve pazar yerlerini tasvir eden, bu arada rüşvet ve iltimas gibi sosyal bozukluklara değinen şiirleri aynı zamanda bir sosyal tarih niteliğindedir. Tezkireci Safâî eserine na't ve Mevlevî külâhına dair iki şiirden örnek mısralar almışsa da Sâlim Efendi bu mısraları çağdaşı olan, Bursa Mevlevîhânesi şeyhlerinden diğer Zihni'ye (ö. 1126/1714) izâfe etmektedir. Divan üzerine yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (bk. bibl.). Berberzâde Zihni'nin, *Tezkiretü'l-meşâyih* veya Safâî'nin ifadesiyle *Vefeyât* adında bir eser telifine başladığı, burada İstanbul'un fethinden bir başka rivayete göre ise 1000 (1591-92) yılından kendi zamanına kadar gelen âlim ve şeyhlerin hal tercümelerini bir araya getirdiği, fakat eseri tamamlayamadan

vefat ettiği ve eserin müsvedde halinde kaldığı çağdaşları tarafından belirtilmektedir. Ayrıca büyük bir cilt hacminde *Mısrû'l-Kahire Târîhi* adlı bir çalışmasından söz edilirse de (*Osmanlı Müellifleri*, III, 53) bu eserin mahiyeti ve muhtevası bilinmemektedir. Abdülkâhir el-Cürçânî'nin *el-'Avâmilü'l-mî'e* adlı meşhur eserini (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3641) tercüme eden Berberzâde Zihni Mehmed Efendi'nin de aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir.

BİBLİYOGRAFYA :

Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116/1688-1704 (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000, s. 197; Mustafa Safâî Efendi, *Tezkire* (haz. Pervin Çapan), Ankara 2005, s. 199-200; Şeyhî, *Vekâ-yiu'l-fuzalâ*, II-III, 463; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul 1315, s. 250-251; a.e. (haz. Adnan İnce), Ankara 2005, s. 311-312; *Sicill-i Osmânî*, II, 344; *Osmanlı Müellifleri*, III, 53; Babinger (Üçok), s. 271; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973, s. 313; Halûk İpekten v.dğr., *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara 1988, s. 552; Leyla Alptekin, *Berberzâde Mehmed Zihni Divanının Bilimsel Yayını ile Eserin Şekil ve Muhteva Bakımından İncelenmesi* (yüksek lisans tezi, 2007), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; "Zihni Mehmed Efendi (Berberzâde)", *TDEA*, VIII, 657.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

ZİKİR (الذکر)

Sözlükte "bir şeyi anmak, hatırlamak" anlamındaki **zikir** (**zıkr**) kelimesi (çoğulu zükûr, ezkâr) dinî literatürde "Allah'ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş" anlamında kullanılır. Zikir dil veya kalp ya da her ikisiyle beraber yapılır; bu ise ya unutulana bir şeyi hatırlama ya da hatırdaki olanı muhafaza et-

me şeklinde olur (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "zikr" md.). Kur'an'da türevleriyle birlikte birçok âyette geçen zikir Allah'ı dilele hamd, tesbih ve tekbir şekliyle övmek; nimetlerini anmak, bunları kalple hissetmek ve tefekkür etmek; kulluğun gereklerini akıl, beden ve mal ile yerine getirmek; namaz kılmak, dua ve istiğfarda bulunmak, kevnî âyetler üzerinde düşünmek şeklindeki mânalarının yanı sıra Kur'an, önceki kutsal kitaplar, levh-i mahfûz, vahiy, ilim, haber, beyan, ikaz, nasihat, şeref, ayıp ve unutmanın zıddı gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Kur'an'da, Allah'ın içten yalvararak ve korkarak alçak sesle sabah akşam çokça zikir ve tesbih edilmesi emredilmiş (el-A'râf 7/205; el-Ahzâb 33/41-42), O'nun zikrinin her şeyden üstün olduğu vurgulanmış (el-Ankebût 29/45), Allah'ı anmanın bütün ibadet ve itaatlerden önemli sayıldığı ifade edilmiştir. "En büyük olma" (ekberiyet) vasfıyla nitelenen zikir, "Yalnız beni anın ki ben de sizi anayım" âyeti dikkate alınarak (el-Bakara 2/152) Allah'ın kulunu anması şeklinde de anlaşılır. Yine âyetlerde zikrin kalp huzuruna, kurtuluşa ve bağışlanmaya vesile olacağı vurgulanmış (el-Enfâl 8/45; er-Ra'd 13/28; el-Ahzâb 33/35; el-Cum'a 62/10), mal ve evlâdın müminleri Allah'ı anmaktan alıkoymaması gerektiği (el-Münâfikûn 63/9), gerçek müminlerin ticaret ve alışveriş gibi dünya işleri sırasında bile Allah'ı anmaktan geri durmayacakları (en-Nûr 24/37) belirtilmiştir. Öte yandan münafıkların Allah'ı çok az andıkları (en-Nisâ 4/142), Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların açık bir sapıklık içinde buldukları (ez-Zümer 39/22) beyan edilmektedir. Hadislerde de zikrin önemine ve zikir ehlinin faziletlerine işaret edilmiş (Wensinck, *el-Mu'cem*, "zikr", "zekera" md.leri), zikir halkaları cennet bahçelerine benzetilmiştir (Tirmizî, "Da'avât", 83). En hayırlı amelin Allah'ı zikretmek olduğu, zikrin altın ve gümüş infak etmekten, düşmanla savaşmaktan bile üstün sayıldığı kaydedilmiştir (Tirmizî, "Da'avât", 6; İbn Mâce, "Edeb", 53). Ayrıca zikir maksadıyla bir araya gelen topluluğu ilâhî rahmetin ve meleklerin kuşatacağı, üzerlerine sekînet ineceği, Allah'ın da onları kendi nefsinde anacağı (Müslim, "Zikir", 39; Tirmizî, "Da'avât", 7), yeryüzünde "Allah Allah" diyen bir kişi buldukdça kıyametin kopmayacağı belirtilmektedir (Müslim, "İmân", 234).

Allah'ı anmanın sığınma (istiâze), besmele, takdis, tesbih (sübhânellâh), hamdele (elhamdülillâh), tekbir (Allâhüekber), tehlîl (lâ ilâhe illallah), havkale (lâ havle

ZİKİR

velâ kuvvete illâ billâh), istiğfar, tasliye (salavât) şeklindeki ifadelerle yapılması mümkündür (Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, I, 304-307). İbadetlerin sıhhati için belli şartlar gerektiği halde zikir için hiçbir şart ileri sürülmemiştir; gece gündüz, ayakta, oturarak, yatarak, abdestli abdestsiz zikir yapılabilir. En faziletli zikir kalp ve lisanla birlikte yapılan zikirdir, yani dilin kalpte olanı ortaya koymasındır. Daha sonra kalp ile, ardından da dil ile yapılan zikir gelir. Ayrıca Allah'ı tesbih ve tâzime, hamd ve şükre dair sözleri söylemek dilin zikri, Allah'a inanmak, O'nun zât ve sıfatlarına delâlet eden delilleri, emir ve yasaklarının mâna ve hikmetlerini, yaratıklarının sırlarını düşünmek kalbin zikri, emredileni yerine getirip yasaklardan kaçınmak da organların zikri kabul edilmiştir. Hasan-ı Basrî, kimseye hissettirmeden Allah'ı anmanın sevabının çok büyük olacağını, ancak haram karşısında Allah'ı hatırlayıp haramdan kaçınmanın daha da üstün olduğunu belirtmiştir (Gazzâlî, I, 295). Halkı dine davet adına Allah'ı anma, dinini övmeye ve şeriat hükümlerinin güzelliklerinden söz etmeye de dilin zikri olarak kabul edilmektedir.

Dil ile Allah'ı anmanın sesli ya da sessiz yapılması hususunda çeşitli rivayetler vardır. Kur'an'da Allah'ın içten yalvararak ve korkarak yüksek olmayan bir sesle tesbih edilmesi emredilmiş (el-A'râf 7/205), Hz. Peygamber yüksek sesle tekbir getiren bir cemaati, "Siz ne sağıra sesleniyorsunuz ne de gâibe" sözleriyle uyarmıştır (Buhârî, "Da'âvât", 50, 67; Müslim, "Zikir", 44). Öte yandan bir kutsî hadiste, "Kulum beni bir toplulukta anarsa ben de onu daha hayırlı bir toplulukta anarım" dediği (Buhârî, "Tevhîd", 15, 43; Müslim, "Zikir", 18, 19), Resûlullah'ın ashaptan bir gruba, "Ehlerinizi kaldırım ve hep birlikte 'İlâ ilâhe illallah' deyin" buyurarak zikir yaptırıldığı (Müsned, IV, 124), mescidde yüksek sesle zikir yapan bir kimse için, "Ah edip inleyerek gönülden yakarıyor" deyip onu engellemediği (a.g.e., IV, 159) rivayetleri vardır. Yine cemaatle kılınan namazların bir kısmında kıraatin sesli, bir kısmında sessiz icra edildiği, hac ve umrede telbiyenin yüksek sesle söylendiği, Kur'an'ın sesli ya da sessiz okunabildiği bilinmektedir. Bu rivayet ve uygulamalar dil ile zikrin yerine, zamanına ve kişilerin durumuna göre her iki şekilde de yapılabileceğini göstermektedir.

Zikredenler açısından zikir üç kısma ayrılır: Zâhir ehlinin zikri şeriatın edeplerine riayet etmek ve ibadetleri yerine getirmektir. Tasavvuf ehlinin zikri Allah'a vâsil

olma arzu ve talebidir. Âriflerin zikri, nefisinden ve onun tasavvurlarından fâni olup sırf nur olan âleme ererek sonsuza nazar etmektir (Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, II, 494-496). Her organın bir kulluk şekli vardır; zikir kalp ve dilin kulluğudur. Zikretmeyen dil görmeyen göz, işitmeyen kulak, tutmayan el gibidir. Nitekim bir hadiste, "Zikreden kimse ile zikretmeyen kimse diri ile ölü gibidir" denilmiştir (Buhârî, "Da'âvât", 67). Canlıların alıp verdiği her nefes onların zikri olarak kabul edilmiştir; çıkan ve giren her solukta Allah'ın ismi vardır. Bu da "he" sesidir. İnen "he"nin kaynağı arş, çıkan "he"nin kaynağı kalptir (Necmeddîn-i Kübrâ, s. 141). Bu sebeple sûfinin alıp verdiği nefeslerin denetim altında tutulması ve her ânı değerlendirmesi önemli bir tasavvufî uygulama içinde yer almıştır.

Sûfilere göre zikirden maksat Allah'ın zâtı, sıfatları, isimleri, ihsanının bolluğu, takdirinin geçerliliği gibi hususlarda kalbin uyanıklığını sağlamak (Serrâc, s. 291), Allah'ı kalpte hazır tutmak ve O'nu görüyormuş gibi murakabe etmektir ki bu "ih-san" makamıdır. Şöyle de denilmiştir: Zikir Allah'a olan aşırı muhabbetin ya da korkunun etkisiyle gaflet meydanından müşâhede fezasına çıkmaktır. Böylece insan Allah ile ünsiyet peyda eder ve mâsivâdan uzaklaşır. Sehl b. Abdullah'a göre zikir Allah'ın seni gördüğü hususunda kesin bilgiye ulaşmanın, kalbinle O'nun sana senden daha yakın olduğunu görerek O'ndan hayâ etmen, bu durumu nefesine ve davranışlarına yansıtmandır (a.g.e., s. 290). Halis bir zikir için öncelikle takvânın gerçekleşmesi gerekir. Gerçek takvâ ise haramlardan kaçınmak ve faydasız, gereksiz şeylerden uzaklaşmakla elde edilir (Şehâbeddin es-Sühreverdî, s. 221-222).

İlk dönem sûfilerinden İbn Atâ zikrin aşamalarını önce lisan, sonra kalp, sonra sır ile yapılan zikir şeklinde sıralamış ve zikir sonucu ruhların Allah'ın nuruyla yüceleceğini belirtmiştir (Muhammed b. Hasan es-Sülemî, s. 14). Aynı mertebeleri kaydeden Kuşeyrî ise lisan zikrinden kalp zikrine geçen kimsenin kalbinin Allah dediğini işittikten sonra sırrın zikrine geçeceğini söylemekte (Risâletü tertîbi's-sülûk, s. 68), hem dil hem kalp ile zikreden kimsenin seyrüsülûkte kemale ereceğini vurgulamaktadır (er-Risâle, II, 464-465). Ebû Nasr es-Serrâc da lisanla yapılan zikrin sevabının bire on, kalp ile yapılan zikrin sevabının yedi yüz misliyle verileceğini söylemiş ve zikrin en ileri mertebesi olan Hakk'a yakınlık dolayısıyla muhabbet

ve hayâ ile dolmanın sevabının ise sayılamayacak ve tartılamayacak derecede olduğunu belirtmiştir (el-Lüma', s. 290). Necmeddîn-i Kübrâ da zikrin nuru kalbi tamamen kaplayıp hâkimiyeti altına aldığı zaman kalp gözünün açılacağını ve bununla kararlık yerlerde bile eşyanın görülmesinin mümkün olacağını belirtir. Kalp ile yapılan zikirden mezkûr (Allah) unutulduğundan zikrin devamı (zikr-i dâimî) söz konusudur. Bu aşamadan sonra zikredilenin vasıfları hatırlanır, ardından Allah teması edildiği için zikirden fâni olunur. Zikredilenin vasıfları insanın vasıflarını yok ettiği için insan yaptığı zikirden fâni olur ve Allah'tan başkasını unuttur. "Unuttuğun zaman rabbini zikret" âyetinde (el-Kehf 18/24) bu husus anlatılmaktadır (Kelâbâzî, s. 74-76). Şiblî bunu, "Gerçek zikir zikri unutmaktır" şeklinde dile getirmiştir, yani zikredilenin yaptığı zikir de dahil olmak üzere Allah'ın dışındaki her şeyi unutmaktır (Serrâc, s. 291). Öte yandan zikir sayesinde gaflet ortadan kalktığı için insan sükût bile etse zikir hâlinde sayılır (Kelâbâzî, s. 74).

Muhakkik sûfiler dil ve kalpten sonra gelen zikrin son aşamasına zikr-i hakîki demektir. Onlara göre sadece dille yapılan zikrin sâlike sevap kazandırmaktan başka bir yararı olmaz ve bununla Allah'ı müşâhede aşamasına ulaşamaz. Kalp ile yapılan zikir mezkûrun kalpte bulunması durumudur; yani Allah'ı müşâhede etmeye engel olan perdelerden kurtularak O'nun huzurunda olma bilincini sürdürme halidir; bu da ancak Allah'tan başka her şeyi unutmak ve mâsivâyı terketmekle gerçekleşir. Allah katından gelen ve peygamberler tarafından getirilen inanıp diğer bütün inançlardan arınmadıkça bu zikrin gerçekleşmeyeceği vurgulanmıştır (Abdürrezzâk el-Kâşânî, s. 248-249). Zikr-i hakîki ise zikreden, zikredilen ve zikrin bir olmasıdır. Bu mertebede zikir sâlikin Hakk'ın kendisini zikrettiğini müşâhede etmesi, kendini ve zikrini görmekten kurtulmasıdır. Hâce Abdullah el-Herevî bu durumu, "Unuttuğun zaman rabbini zikret" âyeti çerçevesinde (el-Kehf 18/24) şöyle açıklar: Allah'tan başkasını unuttuğunda, kendi zikrinde kendini unuttuğunda, kendi zikrini O'nun zikrinde unuttuğunda, Hakk'ın seni zikretmesinde bütün zikirleri unuttuğunda rabbini zikret (Menâzilü's-sâ'irîn, s. 18). Bu aşamada zikrin dört mertebeye ortaya çıkar. 1. Allah'tan başkasını unutmak fakat kendi nefisini unutmamak; 2. Allah'ın zikrinde nefisini unutmak, yani yaptığı zikir hariç nefsin-

den fâni olmak; 3. Kendi zikrini O'nun zikrinde unutmak, bu fenâ fillâh mertebesidir; 4. Hakk'ın zikrinde kendini her zikirde unutmak. Bu mertebe Hakk'ın kulu zikretmesinden dolayı kulun rabbini zikirden fâni olmasıdır. Bu mertebede zâkir Allah'ın kendisini zikrettiğine şahit olmaktadır (İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 337-338).

Şehâbeddin es-Sühreverdî, Melâmetiyye usulüne göre yapılan zikrin dil, kalp, sır ve ruhla olmak üzere dört aşamada gerçekleştiğini belirtmiştir. Ruhla zikir gerçekleştiğinde sır, kalp ve lisan susar; bu müşâhede makamında yapılan zikirdir. Sırla zikir gerçekleştiği zaman kalp ve dil zikretmez; bu heybet makamının zikridir. Kalp zikrettiğinde dil susar; bu da Allah'ın nimet ve lutuflarının ifadesi olan zikirdir. Kalp zikirden gafil olduğu zaman dil zikre yönelir; bu ise âdet olarak yapılan zikirdir. Öte yandan bu zikirlerin her birinin ince-likleri ve âfetleri vardır. Ruhla yapılan zikrin âfeti sırrın bu zikri farketmesi, sır ile yapılan zikrin âfeti kalbin bu zikre muttali olması, kalp ile yapılan zikrin âfeti nefsin bunu farketmesi, nefisle yapılan zikrin âfeti ise zikrini büyüterek karşılığında sevap umması ve bununla yüksek makamlara çıkacağını zannetmesidir ('*Avârîfü'l-ma'ârif*, s. 70).

Süfî müellifler, dilin zikriyle kalpte unutkanlığın giderilip Cenâb-ı Hakk'ın hatırlanacağını vurgularken nefsin zikriyle harf ve ses olmadan içten zikredileceğini, kalbin zikriyle celâl ve cemal sahibi olan Allah'ın vicdanen mülahaza edileceğini, ruhun zikriyle sıfat tecellisinin nurlarının müşâhede edileceğini, sırrın zikriyle ilâh sırrların keşfedileceğini, hafî latifesinin zikriyle siddîkiyyet makamında cemal nurlarının görüleceğini, hafiyü'l-hafî (ahfâ) latifesinin zikriyle hakka'l-yakin mertebesine çıkacağını ve Hakk'a'ya vuslatın gerçekleşeceğini söylemişlerdir. Bazı süfler seyrüsülûke yeni başlayan sâliklerin zikrini zâhir ve bâtin zikri, orta derecede olanların zikrini kalp ve sır zikri, yolun sonuna ulaşanların zikrini de ruh ve hafî zikri şeklinde sıralamışlardır. En faziletli zikrin Kur'an tilâveti, kelime-i tevhid (lâ ilâhe illallah) ve ism-i celâlden (Allah) hangisiyle yapıldığı hususunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Şehâbeddin es-Sühreverdî, halvet sırasında kelime-i tevhid zikrinin kalpte cevher haline gelerek yakın nurunun yerleşmesine vesile olacağını, bazan bunun kelime-i tevhid olmadan Kur'an tilâvetiyle de gerçekleştiğini söyler (a.g.e., s. 125). İsmail Hakkı Bursevî de kelime-i tevhid zikrinin "Allah" ve "hû" isimleriyle yapılan zikirden

daha üstün sayıldığını kaydettikten sonra tevhid zikrinde nefiy (lâ ilâhe) ve ispat (illallah) şeklinde iki yönün bulunması sebebiyle çokluğun bulunduğu gündüz vaktinde yapılmasının daha uygun olacağı, Allah'ın isimleriyle zikrin ise tevhid halinin yaşandığı gece vaktine mahsus olduğu görüşündedir (*Şerh-i Usûl-i Aşere*, s. 59).

Tarikatlarda zikir kulun rabbine yaklaşmasını sağlayan en büyük ibadet, nefsi terbiye için uygulanan riyâzetin en önemli esası olarak kabul edilir. Ebû Ali ed-Dekkâk zikir hakkında "veliliğin menşuru" (şehâdetnâmesi) tabirini kullanmış, zikirden mahrum bırakılanın velâyetten azledileceğini belirtmiştir (Kuşeyrî, *er-Risâle*, II, 465). Tasavvuf eğitiminde nefislerin mânevî hastalıklardan nasıl kurtulacağını bilen şeyhler, müridlerin durumuna göre onlara en uygun zikri telkin ederek Hakk'a ulaşmalarına vesile olurlar (Abdürrezzâk el-Kâşânî, s. 248). Kur'an'da, "Hangisiyle yakarırsanız yakarın en güzel isimler Allah'ındır" âyeti (el-İsrâ 17/110) dikkate alınarak müride ism-i zât başta olmak üzere esmâ-i hüsnâdan bazı isimler veya kelime-i tevhid telkin edilmektedir. Mürid bunları kendisine tavsiye edildiği sayıda tekrar etmek suretiyle gerçekleştirir. Nitekim hadislerde de tavsiye edilen bir kısım zikir ve tesbihlerin belli sayılarda yapılması istenmiştir (Buhârî, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 9, "Da'avât", 54; Müslim, "Zikir", 9; Nesâî, "Sehv", 95; İbn Mâce, "Edeb", 56). Sayılarda yanılmamak için namaz dışında iken parmakların, taş ve tesbih gibi araçların kullanılması mümkündür (*Dîa*, XL, 529). Tarikatlarda zikir şeyhin veya halifesinin gözetiminde toplu olarak da yapılmakta, belli lafız ve ibareler belli bir hareket düzeni içerisinde beraberce söylenmekte, icra edilen bu zikirle tarikat âyini denilmektedir.

Tarikat ehli zikri yapıları şekillerine göre kuûdî (oturarak), yan kıyâmî (diz üstü dikilerek) ya da kıyâmî (ayakta) diye isimlendirmiştir. Zikir silsilesi Hz. Ebû Bekir'e dayandırılan Nakşibendiyye tarikatında genellikle hafî olarak "ism-i zât zikri" (Allah), "nefiy ve ispat zikri" (lâ ilâhe illallah) adı verilen zikirler icra edilir. Mürid zikir esnasında sükûnetle oturarak letâif-i hamse (sol memenin altında kalp, sağ memenin altında ruh, sol memenin üstünde sır, sağ memenin üstünde hafî, göğsün ortasında ahfâ) üzerinde yoğunlaşır. Seyrüsülûk sürecinde kalpten başlayarak sırasıyla ahfâya kadar bütün latifeler zikre iştirak eder hale gelince iki kağ arasında bulunduğu kabul edilen nefsin de zikre katılmasını

dan sonra bütün bedenini zikretmesi sağlanır. Buna "sultânü'l-ezkâr / zikr-i sultânî" adı verilir. Ardından kelime-i tevhid zikrine geçilir. Nakşibendiyye'de topluca icra edilen ve esasını İhlâs sûresinin 1000 ya da 1001 defa okunması teşkil eden zikre de "hatm-i hâcegân" denilir. Nakşibendiyye gibi silsilesi Hz. Ebû Bekir'e dayanan Yeseviyye tarikatında ise zikir hançereden testere sesi gibi bir ses çıkarılarak yapıldığından "zikr-i erre / zikr-i minşârî" diye anılır. Zikir silsilesi Hz. Ali'den gelen Kâdiriyye, Rifâiyye, Sühreverdîyye, Sa'diyye, Şâzeliyye, Bedeviyye, Halvetiyye, Bayramiyye, Mevleviyye gibi tarikatlarda zikir genellikle sesli (cehrî) ve hareketli olarak esmâ-i hüsnâdan belli isimlerin veya kelime-i tevhidin ya da ism-i zâtın tekrarı şeklinde yapılır. Böylece "emmâre"den "kâmile"ye kadar yedi nefis mertebesi (etvâr-ı seb'a) tek tek aşılır. Bu tarikatlarda toplu halde icra edilen zikirlerin kendilerine mahsus şekil ve hareketleri vardır ve çoğunlukla mûsiki eşliğinde icra edilir (aş. bk.). Zikir sırasında makamları okuduğu ilâhîler dervişleri coşturan zâkirler de bulunmaktadır. "Meclis, hadra, leyle, semâ ve devran" gibi isimlerle anılan bu uygulamalardan özellikle dönerek yapılan devran tarzı zikirlerin bazı türlerine hıristiyan rakısını andırıldığı gerekçesiyle bir kısım ulemâ karşı çıkmış, bu yüzden süflerle ilmiye mensupları arasında tartışmalar olmuştur (Öngören, sy. 25 [2010], s. 123-132).

İlk dönemlerden itibaren "kitâbü'z-zikir, kitâbü'd-duâ, kitâbü ameli'l-yevmi ve'l-leyle" gibi başlıklar altında günlük hayatta düzenli biçimde ya da herhangi bir durumda okunması tavsiye olunan duaları rivayetleriyle birlikte derleyen birçok eser hazırlanmıştır. Sonraki dönemlerde bu tür derlemelerde zikrin mahiyeti, çeşitleri, faziletleri ve faydalarına da önemli bölümler ayrılmış ya da zikir konusunu başlı başına ele alan eserler telif edilmiştir. Bunlar arasında İbn Atâullah el-İskenderî'nin *Miftâhu'l-felâh ve misbâhu'l-ervâh* (nşr. Muhammed Zeynühum Muhammed Azb, Kahire 1993), İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *el-Vâbilü's-şayyib ve râfi'u'l-kelimi't-tayyib* (nşr. İsmâil b. Muhammed el-En-sârî, Riyad 1979), Şeyh Hamîd-i Vefî'nin *Zikrin Tanımı, Sebepleri, Kısımları ve Âdâbı* (trc. İhsan Özkes, İstanbul 1991), Burhâneddin Bikâî'nin *İnâretü'l-fikr bimâ hüve'l-hakku fi keyfiyyeti'z-zikir* (nşr. Süleyman b. Müslim el-Harş, Riyad 1421/2001), Abdullâh b. Hâc Düstân Mustafa'nın *Risâle fi fezâ'ilü zikrillâhi 'azze ve celle* (İstanbul 1283), Mahmûd es-Sab-

ZİKİR

bağ'ın ez-Zikr fi'l-Kur'ânî'l-kerim ve's-Sünneti'l-mu'tahhara (Kahire, ts. [Dârü'l-İ'tisâm]), Muhammed Zekeriyâ Kandehevî'nin *Fezâil-i Zikr: Zikrin Faziletleri* (trc. Hayri Demirci, İstanbul, ts.), Muhammed b. Ahmed b. Bedevî'nin *Fıkhü'z-zikr ve'd-du'â* (Beyrut 1412/1992), Mehmet Yıldız'ın *Kur'ân-ı Kerim'de Zikir Kavramı* (yüksek lisans tezi, 1995, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Gündüz Yıldırım'ın *Kur'an'da Zikir Kavramı* (yüksek lisans tezi, 1994, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Necdet Tosun'un *Zikir ve Tefekkür* (İstanbul 2010) adlı eserleri kaydedilebilir. Ayrıca tarikat ehli tarafından birçok evrâd, ezkâr ve ahzâb hazırlanmış, kendi yollarında uyguladıkları zikir şeklini anlatan eserler yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 512-513; *Müsned*, IV, 124, 159; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 290-291; Kelâbâzî, *et-Ta'aruf*, s. 74-76; Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütü'l-kulûb*, Kahire 1310, I, 40-44; Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâ'iki't-tefsîr* (nşr. G. Böwering), Beyrut 1986, s. 14; Kuşeyrî, *er-Risâle*, II, 464-471; a.mlf., *Risâletü tertîbî's-sülûk* (*er-Resâ'ilü'l-Kuşeyriyye* içinde, nşr. Muhammed Hasan), Karaçi 1964, s. 68; Hücürî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 547-548; Hâce Abdullah el-Hevrevî, *Menâzilü's-sâ'irîn*, Kahire 1910, s. 18; Gaz-zâli, *İhyâ'* (Beyrut), I, 293-303; Necmeddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat* (trc. Mustafa Kara), İstanbul 1980, s. 58-59, 78-80, 126-129, 139-141; Şehâbeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif* (*Gazzâlî İhyâ'* [Beyrut], V içinde), s. 70, 125, 221-222; İbn Teymiyye, *Kelîmü't-tayyîb: Kur'an ve Sünnette Dua ve Zikir* (trc. Mehmet Yılmaz – Ayhan Kalaycı), İstanbul 1986, tür.yer.; Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2004, s. 248-250; İbnü'l-İmâm, *Silâhu'l-mü'min fi'd-du'â ve'z-zikr* (nşr. Muhyiddin Dîb Müstû), Dimaşk-Beyrut 1414/1993, s. 51-80; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn: Kur'anî Tasavvufun Esasları* (trc. Ali Ataç v.dğr.), İstanbul 1990, II, 331-338; Yâfî, *el-İrşâd ve't-tatrîf fi fazli zikrillâh ve tilâveti kitâbihi'l-âzîz ve fazli'euliyâ'i ve'n-nâsikîn ve'l-fu'karâ'i ve'l-mesâkîn* (nşr. M. Edîb el-Câdir), Beyrut 1424/2003, s. 168-177; Muhammed b. Muhammed es-Sâlih el-Menbicî, *el-Mişbâh fi ez-kârî'l-mesâ'i ve's-sabâh* (nşr. Ahmed Ferîd Mezîdî), Beyrut 1421/2001, tür.yer.; Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *Ravzâtü't-târif* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut 1970, I, 295-307; II, 493-503; İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-fu'karâ*, Bulak 1256/1840, s. 86-93, 204-205; Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 281, vr. 9^a-10^a, 13^b, 16^{a-b}; Sarî Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-fuâd*, İstanbul 1288, s. 127, 138; İsmâil Hakkî Bursevî, *Şerh-i Usûl-i Aşere* (Necmeddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat* içinde, trc. Mustafa Kara), İstanbul 1980, s. 59; İbrâhim Hakkî Erzürümî, *Mârifetnâme*, Bulak 1251, s. 335-347; Ali Kadri, *Risâle-i Behâiyye: Tarikat-ı Nakşibendiyye Prensipleri* (trc. Rahmi Serin), İstanbul 1994, s. 10-50; Ahmed Rifât, *Mir'âtü'l-makâsîd*, İstanbul 1293, s. 45-47; Harîrîzâde, *Tibyân*, I, vr. 2^b-4^b; Leknevî, *Hediyyetü'l-ibrâr fi sübhâti'l-ezkâr el-müsemvâ Nühzetü'l-fikr fi sübhâ-*

tî'z-zikr (nşr. Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc, Amman 1421/2000, tür.yer.; M. Emîn el-Kürdî, *Tenvirü'l-kulûb* (nşr. Necmeddin Emîn el-Kürdî), Halep 1411/1991, s. 567-583; Mehmet Ali Ayni, *Tasavvuf Târîhi*, İstanbul 1341, s. 197-215; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 540-543; Mûsâ M. Ali, *Hakîkâtü't-tevellül ve'l-vesile 'alâ dav'î'l-Kitâb ve's-Sünne*, Beyrut 1405/1985, s. 391-480; Abdülhâlik Pirzâde, *Ehemmiyyetü'l-ilm ve'z-zikr fi'l-İslâm ve medâ ihtiyâcû'l-insân ileyhimâ*, Kahire 1414/1993, s. 121-167; Sâlih Uzeyme, *Muştalâhât Kûr'âniyye*, Beyrut 1414/1994, s. 178-181; M. Revvâs Kal'acı, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyyetü'l-müeyyere*, Beyrut 1421/2000, I, 905-910; Vehbe ez-Zühayfî, *Mevsû'atü'l-fikhi'l-İslâmiyyi'l-mu'âşır*, Dimaşk 1427/2007, I, 353-438; Suûd b. Abdülazîz el-Hamd, "el-İ'râz 'an zikrillâh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm", *Mecelletü Câmî'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, sy. 42, Riyad 1424/2003, s. 85-137; Reşat Öngören, "Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları", *Tasavvuf*, sy. 25, İstanbul 2010, s. 123-132; a.mlf., "Hatm-i Hâcegân", *DîA*, XVI, 476-477; Pakalın, III, 646, 659-661; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, II, 439; L. Gardet, "Dhikr", *El'* (İng.), II, 223-227; Süleyman Uludağ, "Zikir", *İA*, XIII, 561-564; a.mlf., "Nefes", *DîA*, XXXII, 522; William C. Chittick, "Dhikr", *ER*, IV, 341-344; Gerhard Böwering, "Dekr", *Elr.*, VII, 229-233; Bahâeddin Haremşâhî, "Zikir", *DMT*, VI, 26-28; M. Rızâ Ensârî, "Zikr", a.e., VI, 29-32; Hasan Seyyid Arab, "Zikr", a.e., VI, 32-34; Ahmed Tayyib, "ez-Zikr", *el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-âmmeh*, Kahire 1422/2001, s. 660-661; Earle Waugh, "Dhikr", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* (ed. R. C. Martin), New York 2004, I, 179-180; Necdet Tosun, "Nakşibendiyye [Âdâb ve Erkân]", *DîA*, XXXII, 342-343; Mehmet Boyunkalın, "Tesbih [Fikih]", a.e., XL, 529.

REŞAT ÖNGÖREN

□ MÜSİKİ. Bazı tarikatlarda zikir esnasında zaman zaman müzikinin de zikre eşlik ettiği bilinmektedir. Zikirlerini hafî (hafif sesle) yapan tarikatlarda sadece Kur'an tilâveti, ezan, kamet, salât, tekbir, tesbih okunması sırasında bir ses müzikisine yer verilmektedir. Bu tarikatlardan biri Nakşibendiyye ve kolları, diğeri ise Mevleviyye'dir. Mevleviyye tarikatında âyinlerde yoğun biçimde müzik icrâsı görülmekteyse de sabah zikirlerinde ve semâ uygulaması esnasında semâzenlerin hafî zikir yapması esastır. Nakşî tarikatının bazı kollarında ise cehrî (yüksek sesle) zikir yapılır. Bunlardan Hâcegân yolunda Mahmûd-ı İncirfağnevî ile başlayan cehrî zikir uygulaması daha sonra Anadolu dışında Kâşânîyye kolu ile devam etmiştir. İstanbul'a dışarıdan gelip yerleşen Nakşibendiliğin Üsküdar semtindeki Afganiler kolu ile Sultantepe semtindeki Özbekler Tekkesi'nde Yesevî usulü cehrî zikir (zikr-i erre) yapılır, bu sırada basit nağmeli ilâhiler okunurdu. Bu zikir usulünde kuûd zikrinin icrâsı esnasında diğer tarikatların uygulaması-

na yakın bir usulde salâtüselâm ve kelime-i tevhidi müteakip bir na't veya du-rak okunur, uşşak makamında ve hafif usulünde ism-i celâl zikrine başlandığı sırada zâkirler kasîde-i bürdeyi okumaya başlardı. Daha hareketli ilâhilere geçilerek "hay" zikrinin ardından zikri idare eden zatın "Hay Allah!" nidâsıyla zikre son verilir-di. "Turuk-ı alîyye" ismiyle anılan ve geliş silsilesi bakımından Hz. Ali'ye bağlanan Bektaşîlik, Kâdiriyye, Rifâiyye, Halvetiyye, Bedeviyye, Sa'diyye, Şâzeliyye, Bayramiyye'de ve bunların çeşitli kollarında cehrî zikir esastır. Bu tarikat zikirlerinde tekke müzikisi formlarının coşkun biçimde uygulandığı görülmektedir.

Tasavvuf tarihinde zikirleri esnasında müziğe yer veren tarikatlar üç gruba ayrılır. Bunlar Mevleviyye ve Bektaşîyye tarikatlarıyla Kâdiriyye, Rifâiyye, Halvetiyye ve bunların kolları olan çeşitli tarikatlardır. Mevlevî tarikatının zikri olan semâ sırasında okunan, âyin adı verilen ve bes-telendiği makamın ismiyle anılan müzikî eserleri Türk müzikisinin en sanatkârane ve uzun süreli bestelerindedir. Bazı Arapça ve Türkçe bölümler dışında sözleri Farsça olan ve çoğunlukla Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin eserlerinden seçilen bu âyinlerin icrası sırasında devr-i veledide ve semâda semâzenler hafî olarak Allah ismini zikrederler. Mevlevîler'de, dinî müzikinin ilâhî formu çerçevesinde sadece niyaz ilâhisi diye anılan eser belirli bestesiyle okunur. Zikir esnasında müzikinin uygulandığı ikinci grup ise Bektaşîyye tarikatıdır. Bektaşîlik'te cem âyinleri ve ikrar törenleri bu uygulamanın yapıldığı toplantılardır. Daha çok halk müzikisinde kullanılan bağlama, divan sazı, çoğur gibi müzikî aletlerinin eşliğinde hikmetli deyişler, semahlar ve nefesler okunurken âyine katılanlar diz çökmüş vaziyette başlarını hafifçe sağa ve sola çevirerek zikreder, meydana kadın ve erkeklerin birlikte halka oluşturup semah döndüğü coşkun bir âyin icra edilir. Âyine umumiyetle, "Kurbanlar tıgılanıp gülbân çekildi" mısrayla başlayan nefesle girilir. Mevleviyye ve Bektaşîyye tarikatı dışında cehrî zikri uygulayan tarikatlarda zikir ya oturarak (kuûd zikri) ya ayakta (kıyam zikri) ya da ayakta halka şeklinde daireler oluşturarak (devran zikri) yapılırdı. Oturarak zikredenlere kuûdî, ayakta zikredenlere kıyâmî, ayakta halka biçiminde zikir yapanlara devrânî denilirdi.

Tarikat zikirleri şeyh, zâkirbaşı (serzâkir), meydançı ve reisler tarafından yönetilir, bu kişilerin uygun gördüğü süre bo-